

Mustafa Jahić

UTJECAJ ISLAMSKE PRAVNE NAUKE NA RAZVOJ ARAPSKJE GRAMATIKE

Kao osnovni razlog otpočinjanja izučavanja arapskog jezika navodi se vjerski faktor. Cilj pokretanja ovih izučavanja bio je uspostavljanje standardne forme arapskog jezika kako bi se sačuvala njegova čistota koju je sve više ugrožavalo povećano griješnje u govoru i opasnost da se takve pogreške ne bi uvukle u vjerske tekstove, posebno u Kur'an. Međutim prije nego su se, potaknuti navedenim razlogom, upustili u ozbiljnija naučna istraživanja arapskog jezika, arapski su gramatičari morali odrediti izvore jezičkog materijala iz kojih će izvoditi gramatička pravila i utvrditi metodološke postupke kojima će se služiti u toku njihovog izvođenja. Ova oblast istraživanja u arapskoj lingvističkoj tradiciji označena je kao *uṣūl al-naḥw* "osnove gramatike" a utemeljena je sa zadatkom da se bavi utvrđivanjem izvora arapske gramatike, njihovim rangiranjem i metodama kojima će se gramatička pravila izvoditi iz tih izvora.

Međutim u vrijeme nastanka lingvističke discipline *uṣūl an-naḥw*, u okviru islamske pravne nauke (*fiqh islāmī*) već je bila razvijena naučna disciplina *uṣūl al-fiqh al-islāmī* "osnove islamskog prava", koja se bavi utvrđivanjem, rangiranjem i tumačenjem izvora islamskog prava te principima i metodologijom izvođenja pravnih propisa iz ovih izvora. S obzirom na to da Kur'an i sunet sadrže osnovne fikhske odredbe, oni su prihvaćeni kao osnovni izvori i materijalni dokazi iz kojih se trebaju izvoditi konkretni pravni propisi (*aḥkām*). Kada se određena pitanja nisu mogla sankcionirati Kur'anom i sunetom islamski pravници su utvrdili i druge izvore islamske pravne nauke koji se označavaju i kao metode. Tako se metodologija *uṣūl al-fiqh* odnosi na više različitih metoda izvođenja propisa kao što su *iğmā'* „konsenzus“, *qiyās* „analogija“, *istiḥsān* "pravni prioritet", *istiṣḥāb al-ḥāl* „pretpostavljanje kontinuiteta“ i dr. Zbog toga se ove metode označavaju i kao dokazi (*adilla*) izvođenja a nekada i kao izvori (*maṣādir*) islamskih pravnih propisa. Jasne odredbe koje se nalaze u Kur'anu i sunetu koje se prihvataju kao konkretni pravni propisi imaju trajnu vrijednost, za razliku od propisa utvrđenih metodama *uṣūl al-fiqh* nastalim nakon objave Kur'ana i

suneta, koji predstavljaju najvećim dijelom pravne tvrdnje i lični intelektualni napor (iğtihād) učenjaka raznih perioda.¹

S obzirom na sličnost ciljeva zbog kojih se uspostavljaju obje navedene naučne discipline, *uṣūl al-fiqh*, kao već formirana, imala je velikog utjecaja na razvoj gramatičke discipline *uṣūl al-naḥw* u pogledu definiranja gramatičkih izvora, njihovog rangiranja te tumačenja i objašnjavanja metoda izvođenja gramatičkih pravila. Ovaj je utjecaj trajao oko tri stoljeća razvoja *uṣūl al-naḥwa*, sve do dolaska Arapa u kontakt s grčkom naukom i filozofijom i njihovim racionalističkim idejama uključujući i formalnu logiku. Zbog toga se metodologija izvođenja fikhskih propisa u islamskom pravu i gramatičkih pravila u arapskoj gramatici smatra originalnom arapskom metodom.²

Prema većini savremenih historičara islamskog prava, nastanak naučne discipline *uṣūl al-fiqh* datira od kraja drugog hidžretskog stoljeća (početak devetog stoljeća po Isau a.s.). Smatra se da je Muḥammad ibn Idrīs aš-Šāfi‘ī (um. 204/819/20) u djelu *ar-Risāla* prvi definirao izvore islamskog prava i osnovne principe izvođenja pravnih propisa i time postavio temelje ovoj naučnoj disciplini.³

Međutim poznato je da su se još za života Muhammeda, a.s., mnogi njegovi drugovi koristili nekim od ovih metoda u utvrđivanju određenih pravnih propisa. Zbog toga postoji i mišljenje prema kojemu *uṣūl al-fiqh* postoji onoliko dugo koliko i fikh zato što je nemoguće postojanje fikha bez njegovih izvora i metodologije prema kojoj se koriste ti izvori.⁴

Izvori islamskog prava određeni su i klasificirani prema više kriterija. Prvi je prema stepenu saglasnosti islamskih pravnika oko tih izvora. Prema ovom kriteriju Kur’an i sunet su utvrđeni kao osnovni izvori oko kojih su svi sljedbenici islama (umma) složni i oni predstavljaju temeljne izvore islamskog zakonodavstva.⁵ Drugu vrstu čine *iğmā‘* i *qiyās*, koji predstavljaju

1 Mohammad Hashim Kamali, *Principles of Islamic Jurisprudence*, The Islamic Texts Society, Cambridge, Reprinted 2006., str. 1-2.

2 Tammām Ḥassān, *al-Uṣūl: dirāsa abistimūlūgiyya li al-fikr al-luġawī ‘inda al-‘Arab*, Dār aš-šū‘ūn aṭ-ṭaqāfiyya al-‘amma, Baġdād, 1988, str. 69; Maḥmūd Aḥmad Naḥla, *Uṣūl an-naḥw al-‘arabī*, Dār al-‘ulūm al-‘arabiyya, Bayrūt, 1407/1987., str. 15.

3 M. A. Naḥla. *Uṣūl an-naḥw al-‘arabī*, str. 11-12; Fikret Karčić, *Studije o šerijatskom pravu*, Zenica, 1997., str. 34-36. O definiciji, predmetu, nastanku i izvorima *uṣūl al-fiqh*a opširno se govori na bosanskom jeziku u djelu: Enes Ljevaković, *Analogija (qijas) u teorijskopравnim djelima Mustafe Ejubovića (Sejb-Fuje)*, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu i El-Kalem, Sarajevo, 2004., str. 68-104.

4 M. H. Kamali, *Principles of Islamic Jurisprudence*, str. 4.

5 Tāhā Ġābir al-‘Alwānī, *Uṣūl al-fiqh al-islāmī: manbaġ baḥṭ wa ma‘rifā*, ad-Dār al-

metode oko kojih su većina muslimana složna. Naime, *iğmā'* ne prihvataju mutezilije (mu'tazila) i dio havaridžija (ḥawāriğ) a *qiyās* džafrije (ğā'fariyya) i zahirije (zāhiriyya). U treću vrstu izvora spadaju *'urf*, *istişhāb*, *istihsān*, *maşāliḥ mursala*, *şar' man qablanā*, *madhab aş-şāhibī*, za neke i *qiyās*, oko kojih se većina metodičara islamskog prava spori.⁶

Prema drugome kriteriju, osnovni principi islamskog prava utvrđuju se prema načinu dolaska do njih samih. Tako, prema ovome kriteriju, postoje tradirani načini dokazivanja (adilla naqliyya) u koje spadaju Kur'an i sunet a pridodaju im se još i *iğmā'*, *şar' man qablanā* i *madhab aş-şāhibī*, i drugi, racionalni (adilla aqliyya) u koje spadaju *qiyās*, *istişhāb*, *istihsān* i *maşāliḥ mursala*.⁷ Međutim s obzirom na to da je većina islamskih pravnička složna oko četiri najznačajnija izvora: *Qur'an*, *sunet*, *iğmā'* i *qiyās*, ovi se izvori tretiraju kao osnovni a svi drugi kao dopunski. Ovakav stav, prema navedenim izvorima, muslimanski pravници, između ostalog, temelje i na ajetu: *O vjernici, pokoravajte se Allahu i pokoravajte se Poslaniku i autoritetima (nadležnim) vašim. A ako se u nečemu ne slažete, obratite se Allahu i Poslaniku, ako vjerujete u Allaha i u onaj svijet; to vam je bolje i za vas rješenje ljepše* (an-Nisā', 59).

Pokoravanje Allahu i Njegovom Poslaniku u navedenom ajetu znači prihvatanje Kur'ana i suneta kao dva osnovna izvora islamskog prava od strane svih muslimana. Pokoravanje nadležnom autoritetu znači prihvatanje *iğmā'a*, odnosno konsenzusa učenjaka, kao načina utvrđivanja pravnih propisa zato što se u ovom slučaju misli na autoritete u oblasti islamskog prava. Obraćanje Allahu i Njegovom Poslaniku u slučaju neslaganja u pogledu nekih pitanja tretira se kao rješavanje spornih pitanja na temelju *qiyāsa*, odnosno analogije, kao četvrtog izvora islamskog zakonodavstva, odnosno metode izvođenja islamskih pravnih propisa.⁸

Kur'an u islamskoj pravnoj nauci predstavlja Allahovu posljednju Objavu na čistom arapskom jeziku koja sadrži upute i naredbe čovječanstvu. Nadnaravni jezički stil kuranskog teksta jedan je od dokaza da jezik Kur'ana predstavlja Allahov govor a ne govor ljudskog bića. Na mnogo mjesta u samome Kur'anu ističe se da je to Allahova Objava dostavljena cijelom

⁶ 'ālamīyya li al-kitāb al-islāmī wa al-Ma'had al-'ālamī li al-fikr al-islāmī, Herndon, Virginia, USA, 1416/1995., str. 14.

⁶ 'Abdulwahhāb Ḥilāf, *Ilm uşūl al-fiqh*, at-Ṭaba'a at-tāliṭa, s.l., 1266/1947., str. 19; M. A. Naḥla. *Uşūl an-naḥw al-'arabī*, str. 13.

⁷ Ibid., str. 13.

⁸ 'Abdulwahhāb Ḥilāf, *Ilm uşūl al-fiqh*, str. 18-19.

ljudskom rodu preko Njegovog posljednjeg poslanika. Kur'an zbog toga i predstavlja prvi i temeljni izvor islamskog zakonodavstva.⁹

Sunet, nakon Kur'ana, predstavlja drugi izvor islamskog prava koji je ustanovljen od strane Muhammeda, a.s., kao njegovo djelovanje tokom poslaničke misije koja je trajala 23 godine što su kasnije generacije muslimana konsenzusom prihvatile. Sunet, kao izvor islamskog prava, predstavlja sve ono što je Poslanik radio, rekao ili odobrio.¹⁰ U literaturi se često kao sinonim za sunet navodi hadis koji, prema većini islamskih učenjaka, predstavlja samo ono što je Allahov poslanik govorio ili odobrio u toku svoje poslaničke misije a njegovi drugovi (šahāba) kasnijim generacijama prenijeli. Nekada se, zavisno od konteksta, sunet i hadis označavaju i kao Poslanikova tradicija. Sunet kao izvor islamskog prava posebno je značajan zbog toga što su neka pitanja koja u Kur'anu nisu detaljno objašnjena, u sunetu u potpunosti razjašnjena i protumačena.

Iğmā' „konsenzus“ kao ideja znači konsenzus muslimana u mišljenju (*iğmā' al-umma*), dok u stvarnosti označava konsenzus islamskih učenjaka (*iğmā' al-'ulamā'*). Prema nekim mišljenjima, konsenzus drugova Allahovog poslanika (*iğmā' aš-šahāba*) predstavlja jedino ispravan *iğmā'*. U islamskoj pravnoj nauci *iğmā'*, nakon Kur'ana i suneta, predstavlja treći izvor islamskog prava, a znači konsenzus islamskih pravnika da neka odredba predstavlja šerijatskopравни propis (*ḥukm aš-šarī'a*) ili konsenzus u vezi sa pravnim određenjem nekog pitanja. Potporu ovakvom utvrđivanju pravnih propisa i sankcioniranju određenih pitanja daje hadis Allahovog poslanika: “Moji sljedbenici nikada se neće složiti oko pogrešnog. A ako se razidete u mišljenjima prihvatite mišljenje većine.”¹¹ S obzirom na to da Objava, kao tekstualni dokaz (*dalīl naṣṣī*), muslimanima služi kao osnovni izvor u njihovom uređivanju cjelokupnog života, i *iğmā'*, bez obzira kako se definira, mora biti utemeljen na Objavi. Budući da, pored Kur'ana, i sunet u suštini predstavlja objavu od Allaha, ni jedna grupa učenjaka koja na temelju *iğmā'a* ili *qiyāsa* donosi određene šerijatske propise ne bi trebala da se složiti oko nečeg pogrešnog. *Iğmā'* ne predstavlja objavljeni izvor, nego u osnovi racionalni, ali obavezujući ukoliko predstavlja apsolutnu saglasnost koju je, međutim, teško postići.¹²

9 Ibid., str. 20.

10 Ibid., str. 35.

11 *Sunan Ibn Māğğā*, Kitāb al-fitan, hadis br. 4080.

12 Vidi: M. H. Kamali, *Principles of Islamic Jurisprudence*, str. 228-263; 'Abdulwahhāb Hilāf, *Ilm uşūl al-fiqh*, str. 44-53.

Qiyās „analogija“ u islamskoj pravnoj nauci predstavlja donošenje pravnog propisa o pitanju za koje ne postoji izričit tekst a postiže se dokazivanjem na osnovu drugog pitanja o kojem postoji propis donešen na temelju izričito poznatog teksta. Prema ovoj metodi propis donesen na temelju kuranskog teksta i suneta može se primijeniti na novi problem ukoliko se utvrdi da između slučaja za koji je utvrđen propis na osnovu teksta (aṣl) i novog problema (far‘) postoji određena veza u smislu postojanja zajedničkog uzroka (‘illa) na temelju kojeg bi se ova dva problema mogla dovesti u međusobni odnos i uvesti u analoški proces pravnog izjednačavanja. Izjednačavanje u smislu primjene istog propisa i na slučaj za koji ne postoji izričit tekst dolazi usljed toga što istovjetnost uzroka zahtijeva i istovjetnost pravnog propisa.¹³

Istiṣhāb al-ḥāl „pretpostavljanje kontinuiteta“ spada u drugu, sporednu vrstu izvora islamskog prava a znači da se u slučaju nepostojanja drugih načina kojima bi se reguliralo određeno pravno pitanje zadržava postojeći propis kao ispravan, bilo da je pozitivnog ili negativnog karaktera, sve dok se ne pojave suprotni dokazi. Ovakav način izvođenja propisa ne smatra se posebno jakim jer se u suštini temelji na nastavljanju postojećeg stanja (istimrār al-ḥāl) koje pretpostavlja i nastavljanje postojećeg propisa (istimrār al-ḥukm) kojim se regulira takvo pitanje. Tako se, prema ovom principu, utvrđuje dopuštenim sve što nije na temelju jasnih dokaza zabranjeno, ili se primjenjuje opći propis na problem koji nije reguliran posebnim propisom, ili se prihvata ono što razum i pravo utvrđuju, ili se odbacuje ono što pravno nije regulirano (npr. šesti dnevni namaz) ili se prihvata konsenzusom utvrđeni propis u slučaju spora među učenjacima oko nekog pitanja. *Istiṣhāb al-ḥāl*, ustvari, i ne predstavlja pravu fikhsku metodu niti izvor jer se njime samo potvrđuje postojeći propis.¹⁴

Istiḥsān „pravni prioritet“ također spada u drugu, sporednu vrstu izvora islamskog prava a znači prihvatanje onog mišljenja koje se čini ispravnijim i boljim (aḥsan) u slučaju kada ne postoji drugi, jači dokaz. Islamski pravници ga koriste da pokažu davanje prednosti pojedinim pravnim propisima u odnosu na druge moguće propise na temelju vlastitog uvjerenja, postojanja jačeg dokaza ili odbacivanjem analogije ili općeg teksta a prihvatanjem posebnog teksta. *Istiḥsān* predstavlja jedan od principa pravne misli koji se

13 Vidi: M. H. Kamali, *Principles of Islamic Jurisprudence*, str. 264-305.

14 Vidi: M. H. Kamali, *Principles of Islamic Jurisprudence*, str. 384-396; Wahba az-Zuhaylī, *Uṣūl al-fiqh al-islāmī*, I-II, Dār al-fikr, Dimašq, 1406/1986, II, str. 859-872; M. A. Naḥla. *Uṣūl an-naḥw al-‘arabī*, str. 141.

zasniva na ličnoj interpretaciji ili *iğtihādu*. *Istiḥsān* zbog toga ne predstavlja izvor na osnovu kojeg se donosi opće pravilo nego izvor na temelju kojeg se utvrđuje izuzetak od općeg pravila. *Istiḥsān* se često koristi i u slučajevima kada bi striktna primjena analogije mogla donijeti određene poteškoće.¹⁵

Uṣūl an-naḥw al-‘arabī „Osnove arapske gramatike“

Ozbiljniji naučni rad na opisivanju i normiranju arapskog jezika počinje krajem prvog i početkom drugog hidžretskog stoljeća, (početak osmog stoljeća po Isau, a.s.) u vrijeme pojavljivanja al-Ḥaḍramīja (‘Abdullāh ibn Abū Ishāq al-Ḥaḍramī, um. 117/735) i njegovih učenika. Ovaj period, pored izvođenja gramatičkih pravila (*istidlāl al-aḥkām an-naḥwiyya*), obilježavaju i naponi na utvrđivanju osnovnih principa (*uṣūl*)¹⁶ na kojima će se razvijati gramatička istraživanja i formirati gramatika arapskog jezika. Inače, malo je djela u srednjovjekovnoj arapskoj lingvističkoj nauci, posebno u ranijem periodu njenoga razvoja koja se u cijelosti bave teorijom arapske gramatike. Arapski gramatičari više su se bavili analizom konkretnih gramatičkih formi i konstrukcija i na temelju njih izvodili gramatička pravila. Ovi se principi nalaze rasuti u mnogim gramatičkim djelima kao opći navodi, analize i objašnjenja određenih gramatičkih struktura. Tako se neki teorijski elementi arapske gramatike nalaze i u Sibawayhovom djelu *al-Kitāb*. Međutim u kasnijem periodu razvoja arapske gramatike na ovim osnovama formirat će se nova lingvistička disciplina *uṣūl al-naḥw* „osnove gramatike“, koja će predstavljati teorijski kontekst u kojemu će se razvijati gramatika arapskog jezika. Druga polovina drugog hidžretskog stoljeća u tom pogledu predstavlja period intenziviranja gramatičkih izučavanja koja se ogledaju u istraživanju gramatičkih pojava (*zawāhir naḥwiyya*) i utvrđivanju njihovih uzroka (‘ilal).

Prije pristupanja gramatičkim izučavanjima arapskog jezika gramatičari su, slično islamskim pravnicima, morali prvo utvrditi izvore (maṣādir) jezičkog materijala čija gramatička struktura može biti osnovom za normiranje arapskog jezika i standardiziranje arapske gramatike. Kao osnovni izvor

15 Vidi: M. H. Kamali, *Principles of Islamic Jurisprudence*, str. 323-350; W. az-Zuhaylī, *Uṣūl al-fiqh al-islāmī*, II, str. 735-751.

16 Prvo djelo napisano pod naslovom *al-Uṣūl fī an-naḥw* „Osnove gramatike“ jeste ono koje je napisao Abū Bakr Muḥammad as-Sarī ibn Sahl as-Sirāḡ, um. 316/928. Međutim ovo djelo ne tretira teorijske osnove na kojima se formira arapska gramatika uključujući izvore i metodologiju arapske gramatike, nego uz neke izuzetke govori o osnovnim gramatičkim pravilima (M. A. Naḥla. *Uṣūl an-naḥw al-‘arabī*, str. 17).

budućih lingvističkih izučavanja utvrđeno je da može biti samo onaj dio jezičke prakse Arapa koji predstavlja „čist korektno tradiran govor Arapa“. S obzirom na to da se ovakav jezik mogao naći uglavnom u Kur'anu (kalām Allāh), sigurnim nizom, tradiranim hadisima (kalām an-Nabī) i govoru Arapa (kalām al-'Arab), prihvaćeno je da oni budu isključivi izvori jezičkog materijala na kojemu će se prema određenim procedurama utvrđivati standardna forma arapskog jezika. Budući da navedene vrste jezičke prakse predstavljaju književne tekstove, u njima se, za razliku od jezika svakodnevne komunikacije, može pratiti kontinuirano javljanje jezičkih pojava koje se nakon izvršene procedure izvođenja gramatičkih pravila prihvataju kao standardne i gramatičke forme izražavanja. Jezik svakodnevne komunikacije nije tretiran kao odgovarajući izvor jezičkog materijala zbog toga što ovakav jezik često obiluje nedorečenostima i nejasnoćama koje mogu nastati iz potrebe za ekonomičnošću u izražavanju, zbog korištenja drugih znakova komunikacije, zbog situacionog konteksta, lošije koncentracije ili upadanja sagovornika u riječ govornog lica.¹⁷

Registriranje jezičkog materijala (tadwīn al-luġa) predstavlja prvu etapu u procesu izvođenja gramatičkih pravila. Nakon ovih aktivnosti gramatičari su mogli pristupiti sljedećoj etapi standardiziranja arapskog jezika koja pretpostavlja istraživanje jezičkih pojava u registriranome materijalu, utvrđivanje lingvističkih zakonitosti arapskog jezika i izvođenje gramatičkih pravila. Jezičke pojave koje se nisu mogle sankcionirati eksplicitnim primjerima iz jezičke prakse gramatičari su sankcionirali posebnim metodološkim postupcima, prije svega analogijom (qiyās), imajući, opet, u vidu glavne izvore jezičkoga materijala. Ukoliko su gramatičari u pogledu sankcioniranja određene jezičke pojave imali jedinstven stav (iġmā'), gramatičko pravilo proizašlo iz toga postajalo je obavezujuće i standardna forma izražavanja. Gramatička pitanja za koja nije postojao izričit tekst mogla su se sankcionirati i analoškom metodom. U slučajevima kada se ni navedenim postupcima neka gramatička pitanja nisu mogla sankcionirati gramatičari su se koristili drugim metodama, kao što su *istiṣhāb* „pretpostavljanje kontinuiteta“ ili *istiḥsān* „pravni prioritet“ i dr.¹⁸

Prvi gramatičar koji je na jednome mjestu sistematizirao osnovne principe na kojima se, prema njemu, trebaju izvoditi gramatička pravila i formirati gramatika arapskog jezika bio je Ibn Ğinnī (um. 392/1002).

17 Tammām Ḥassān, *al-Uṣūl*, str. 82-83.

18 Ibid., str. 65-66.

Ovaj je autor u djelu *al-Ḥaṣā'is*, prema uzoru i pod utjecajem metodologije islamskog prava (uṣūl al-fiqh), utvrdio osnovne principe i načine (adilla al-naḥw) kojima će se gramatičari koristiti u procesu utvrđivanja gramatičkih pravila (aḥkām naḥwiyya). Poslije njega slijede druga značajna djela u kojima se detaljnije i temeljitije objašnjavaju i reguliraju ova pitanja. Među njima posebno su značajna djela: *Luma' al-adilla fi uṣūl an-naḥw*, zatim *al-Iḡrāb fi ḡadal al-i'rāb*, *Asrār al-'arabiyya* i *al-Inṣāf fi masā'il al-ḥilāf*, koja je napisao Abū Barakāt 'Abdurraḥmān Kamāluddīn ibn Muḥammad al-Anbārī (um. 577/1181) i djela *al-Iqtirāb fi 'ilm uṣūl an-naḥw*, zatim *al-Muzḥir fi 'ulūm al-luḡa wa anwā'ihā* i *Aṣbāḥ wa an-nazā'ir fi an-naḥw*, koja je napisao Ġalāluddīn 'Abdurraḥmān ibn Abū Bakr as-Suyūṭī (um. 911/1505).¹⁹ Kao najvažnija djela među njima smatraju se Ibn Ġinnījev *al-Ḥaṣā'is*, al-Anbārījev *Luma' al-adilla fi uṣūl an-naḥw* i as-Suyūṭījev *al-Iqtirāb fi 'ilm uṣūl an-naḥw*.

Osnovni izvori i principi normiranja arapske gramatike, prema Ibn Ġinnīju, su *samā'* „jezička praksa“, *iḡmā'* „konsenzus“ i *qiyās* „analogija“,²⁰ prema al-Anbārīju, *naql* „jezička praksa“, *qiyās* „analogija“ i *istiṣḥāb al-ḥāl* „pretpostavljanje kontinuiteta“²¹ a prema as-Suyūṭīji, *samā'* „jezička praksa“, *iḡmā'* „konsenzus“, *qiyās* „analogija“ i *istiṣḥāb al-ḥāl* „pretpostavljanje kontinuiteta“²² koji se, prema većini gramatičara, tretiraju kao četiri osnovna principa (uṣūl) arapske gramatike.

1. *Samā'* „jezička praksa“

Jezička praksa, koju as-Suyūṭī označava kao *samā'* a al-Anbārī *naql*, predstavlja „čisti arapski jezik“ (kalām 'arabī faṣīḥ) koji se može naći u tri osnovna izvora: Kur'anu, Poslanikovim hadisima i govoru Arapa.²³ Arapski

19 M. A. Naḥla. *Uṣūl an-naḥw al-'arabī*, str. 22.

20 Ibn Ġinnī ne navodi eksplicitno na jednome mjestu ova tri izvora ali o njima raspravlja u djelu *al-Ḥaṣā'is*. Vidi: Abū al-Faṭḥ 'Uṭmān ibn Ġinnī, I-II, Taḥqīq: Muḥammad 'Alī an-Naḡḡār, Dār al-kutub al-miṣriyya, al-Qāhira, 1371/1952-1374/1955.

21 Abū al-Barakāt 'Abdurraḥmān Kamāluddīn ibn Muḥammad al-Anbārī, *Luma' al-adilla fi uṣūl an-naḥw*, Taqdim wa taḥqīq: Sa'īd al-Afḡānī, Dār al-fīkr, Dimašq, 1377/1957, str. 81.

22 Ġalāluddīn as-Suyūṭī, *al-Iqtirāb fi 'ilm uṣūl an-naḥw*, Ta'liq: Maḥmūd Sulaymān Yāqūt, Dār al-ma'rifa al-ḡāmi'iyya, al-Iskandariyya, 1426/2006, str. 14; Maḥmūd Faḡḡāl, *al-Iṣbāḥ fi ṣarḥ al-Iqtirāb*, Dār al-qalam, Dimašq, 1409/1989, str. 26.

23 Al-Anbārī, *Luma' al-adilla fi uṣūl an-naḥw*, str. 81; As-Suyūṭī, *al-Iqtirāb*..., str. 74; M. Faḡḡāl, *al-Iṣbāḥ fi ṣarḥ al-Iqtirāb*, str. 67. M. A. Naḥla. *Uṣūl an-naḥw al-'arabī*, str. 57.

gramatičari potpuno su saglasni da Kur'an, Poslanikov hadis i govor Arapa u prozi i poeziji čine osnovne izvore jezičkog materijala (mašādir an-naḥw al-'arabī) koji se mogu koristiti u procesu utvrđivanja zakonitosti arapskog jezika i iz njih, prema utvrđenim metodološkim procedurama, izvoditi gramatička pravila.

Pretpostavlja se da je al-Anbārī, označavajući jezičku praksu terminom *naql*, želio ukazati na postojanje dvije vrste izvora arapske gramatike: tradirane izvore (mašādir manqūla) zato što sve tri vrste jezičkog materijala - Kur'an, hadis i govor Arapa - predstavljaju tradiranu jezičku praksu (*naql*) i racionalne izvore (mašādir ma'qūla) zato što predstavljaju racionalne metode izvođenja gramatičkih pravila. Tradirani izvori označavaju se i kao materijalni (mašādir mādiyya) zato što se odnose na tekst kao materijalni izvor.²⁴

Kur'an (kalām Allāh)

S obzirom na to da je Allah odabrao da na arapskom jeziku objavi svoju posljednju Objavu, ovaj je jezik morao biti savršen, bez anomalija i izuzetaka te predstavljati najviše domete literarnog izražavanja. Takav je jezik morao predstavljati sistem u kojemu svaki njegov element stoji na svome mjestu i svaki njegov dio pokazuje savršenstvo. Kako bi otkrili sve njegove tajne i dragocjena značenja, arapski gramatičari usredsredili su pažnju i na objašnjavanje samoga jezika Kur'ana, tumačenje njegovih konstrukcija te pokazivanje i najsitnijih detalja njegove strukture. Zbog toga je jezik Kur'ana označen kao model "čistog arapskog jezika" (*'arabiyya faṣīḥa*) i, za razliku od hadisa i govora Arapa, za prihvatanje jezika Kur'ana kao izvora jezičkog materijala u lingvističkim izučavanjima nisu postavljani nikakvi uvjeti.

Zbog toga među arapskim gramatičarima nema spora u pogledu korištenja teksta Kur'ana kao izvora jezičkog materijala. Jezik Kur'ana, prema svim arapskim gramatičarima, predstavlja najčistiji i u pogledu tradiranosti najvjerodostojniji arapski jezik i, s obzirom da je "objavljen na čistom arapskom jeziku", tekst s najmanjom vjerovatnoćom iskrivljenosti (*taḥrīf*). Zbog toga se tekst Kur'ana smatra najispravnijim i najsigurnijim izvorom jezičkog materijala koji su u svojim lingvističkim izučavanjima koristili najraniji gramatičari a Sibawayh i gramatičari poslije njega i njegova razna čitanja.²⁵

24 M. A. Naḥla. *Usūl an-naḥw al-'arabī*, str. 31.

25 Ibid., str. 34. – Prema drugačijem tumačenju, Kur'an kao izvor jezičkog materijala podrazumijeva i svih sedam njegovih čitanja, kako je i u hadisu zabilježeno. Uvjet je samo da su ta čitanja sigurnim nizom prenosilaca od Muhammeda, a.s., registrirana, da su u saglasnosti s gramatikom arapskog jezika i s Osmanovim Mushafom. Vidi: Tammām Ḥassān, *al-Uṣūl*, str. 98.

Hadis (kalām an-Nabī)

S obzirom na značaj hadisa kao izvora islamskog prava bilo je očekivati da će sličan status hadis imati i u gramatičkim izučavanjima. Međutim to se nije dogodilo. Mnogi raniji, kao i kasniji gramatičari, nisu smatrali hadis primarnim izvorom arapske gramatike iz kojega bi se mogla izvoditi gramatička pravila. Gramatičari su tekst hadisa najčešće koristili kao potvrdu gramatičkih pravila utvrđenih na temelju Kur'ana ili govora Arapa, a ne kao izvor na osnovu kojeg bi se mogla izvoditi gramatička pravila. Tek u kasnijem periodu dolazi do promjene odnosa prema tekstu hadisa kao mogućem izvoru jezičkog materijala. Mnogi gramatičari u cilju pronalaženja novih izvora jezičkog materijala okreću se sada i prema hadisu kao mogućem izvoru, tražeći u jeziku hadisa pojave koje podupiru njihove analogije i gramatička pravila koja iz njih proizlaze. Međutim i dalje postoji grupa gramatičara koja odbacuje hadis kao izvor jezičkog materijala a pored njih i treća grupa koja pokušava pomiriti ova dva suprotstavljena stajališta. Oni tvrde da i među hadisima postoje razlike i da se neki mogu prihvatiti kao izvor jezičkog materijala.²⁶

Govor Arapa (kalām al-'Arab)

Govor Arapa, kao izvor jezičkog materijala, čine uglavnom poezija i u manjoj mjeri proza. Za prihvatanje govora Arapa kao izvora jezičkog materijala utvrđeni su posebni kriteriji koji se odnose na vremenski period u kojemu se mogao sakupljati ovakav materijal, mjesta gdje se mogao sakupljati i društvenu sredinu u kojoj se govorilo jezikom koji bi mogao biti prihvatljiv izvor jezičkog materijala.

Ovu vrstu jezičkog materijala gramatičari su mogli registrirati neposredno od samih Arapa ili posredno kao tradiranu od drugih gramatičara ili registriranu u leksičkim i gramatičkim djelima. Prvi oblici tradirane jezičke prakse bili su poezija koja se učila napamet i recitiranjem prenosila sa generacije na generaciju i prozni tekstovi koji su predstavljali uglavnom kraća djela historijskog karaktera. Nakon pojave islama, pored Kur'ana kao tradiranog jezičkog materijala pisanog u prozi, kao izvori jezičkog materijala koristili su se i drugi prozni tekstovi kao što su propovijedi, razne poslovice i poezija u prozi.

Neposredno sakupljanje i registriranje proznog jezičkog materijala počinje početkom drugog hidžretskog stoljeća (početak osmog stoljeća po

26 M. A. Naḥla. *Usūl an-naḥw al-'arabī*, str. 46-48.

Isau, a.s.) i traje do sredine istoga stoljeća među urbanim stanovništvom a do sredine četvrtog stoljeća (početak druge polovine desetog stoljeća po Isau, a.s.) među pustinjским nomadima kada dolazi do promjene načina korištenja analogije. U istome periodu odvija se registriranje i tradiranog proznog jezičkog materijala čije vrijeme nastanka seže stoljeće i po prije pojave islama (sredina petog stoljeća po Isau, a.s.). Prozni jezički materijal registriran u navedenom periodu prihvata se u jezičkim istraživanjima kao nepobitan izvor arapske gramatike.²⁷ Isti status imala je i poezija iz predislamskog perioda i poezija nastala u vrijeme i poslije objave islama sve do početka drugog hidžretskog stoljeća (početak osmog stoljeća po Isau, a.s.) kada otpočinje njeno neposredno registriranje i traje do sredine istoga stoljeća (sredina druge polovine osmog stoljeća po Isau, a.s.), odnosno pojave četvrte generacije pjesnika (muwalladūn), kada dolazi do većeg griješenja u govoru i širenja dijalekata. Nakon ovoga perioda poezija se nije mogla koristiti kao relevantan izvor jezičkog materijala zato što se u ovoj poeziji počinju javljati gramatičke greške.²⁸

Vremenski okvir sakupljanja jezičkog materijala među urbanim stanovništvom bio je zbog mogućeg dijalekatskog utjecaja strogo vremenski ograničen, tako da se polovinom drugog hidžretskog stoljeća jezički materijal prestao sakupljati među njima, za razliku od jezika pustinjских Arapa čiji se jezik koristio sve do sredine četvrtog hidžretskog stoljeća.

27 'Ali Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, Manšūrāt al-Ġāmi'a al-libiyya, Kulliyya at-tarbiyya, Baṅgāzi, 1392-93/1973., str. 21-22.

28 Tammām Ḥassān, *al-Uṣūl*, str. 95; 'Ali Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 50; M. A. Naḥla. *Uṣūl an-naḥw al-'arabī*, str. 66. - Inače, kada je u pitanju tretiranje jezika poezije kao mogućeg izvora arapske gramatike, među gramatičarima su postojala različita mišljenja, zbog toga što se jezik poezije odlikuje posebnim estetskim načinom izražavanja, različitim u odnosu na konvencionalni, ponekad i na račun gramatičke korektnosti jezičkih konstrukcija. S obzirom na to da je u jeziku poezije dopuštena pjesnička sloboda izražavanja (licentia poetica), uključujući i slobodu u formiranju različitih sintagmi i izraza u cilju postizanja visoko literarnog stila, neki su se gramatičari pitali da li ovakav jezik može biti modelom konvencionalne, neliterarne upotrebe jezika. Ovo je pitanje posebno značajno s obzirom na činjenicu da je cilj gramatike opis općeg modela jezika predstavljenog u čistom, klasičnom arapskom jeziku. Zbog toga je među gramatičarima i dolazilo do sporenja u procesu usaglašavanja poetskih tekstova sa gramatičkim pravilima. Međutim kad je u pitanju kur'anski tekst koji je, također, objavljen visoko literarnim stilom, njegov jezik, s obzirom na to da su nastanak, utemeljenje i razvoj arapske gramatike imali svoje duboke vjerske razloge, biva osnovom gramatičkog opisa arapskog jezika. (Tammām Ḥassān, *al-Uṣūl*, str. 103).

Neposredno registriranje jezičkog materijala posebno je značajno radi utvrđivanja načina artikuliranja glasova, njihovih artikulacijskih svojstava i fleksije riječi. Osim toga, sakupljač ovog materijala mogao je na licu mjesta procijeniti njegovu vrijednost i prihvatljivost. Međutim budući da su prvi sakupljači bili manje obrazovani gramatičari, često su bez posebne selekcije registrirali skoro sve što bi čuli, čime je ovaj materijal u početku u nekom smislu bio manje pouzdan i manje mjerodavan izvor.²⁹

Jezički materijal se sakupljao od dvije skupine stanovništva: pustinjskih nomada (a'rab al-bādiya) i urbanog stanovništva koje je govorilo čistim arapskim jezikom (fuṣṣḥā' al-ḥaḍar). Nomadsko stanovništvo koje je govorilo čistim arapskim jezikom moglo se pronaći u pustinjskim oblastima Hidžaza, Tihame i Nedžda. Od poznatih gramatičara ova su mjesta pohodili al-Ḥalil i al-Kisā'i.³⁰ Urbani Arapi od kojih se mogao čuti čisti arapski jezik bili su pustinjski nomadi koji su naseljavali prigradska naselja i tako sačuvali čistotu svog jezika od utjecaja gradskog stanovništva te obrazovani dio gradskog stanovništva koji je dobro poznao Kur'an i arapsku poeziju. Među njima su bili poznati pjesnici 'Umar ibn Abū Rabi'a, al-Ġarīr, al-Farazdaq, al-Aḥṭal i dr.³¹

Interesantno je da su u ovom periodu gramatičari u potpunosti ignorirali hadis kao mogući izvor jezičkog materijala. Nisu ga koristili čak ni u argumentaciji dokazivanja ispravnosti jezičkih pojava registriranih u Kur'anu i govoru Arapa.³² Osim toga, gramatičari ovoga perioda odbacivali su i govor urbanog stanovništva i anomalne (šādḍa) načine čitanja kur'anskog teksta zato što su na raspolaganju imali mnogo sigurnije i prihvatljivije izvore.

29 'Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, 23; Tammām Ḥassān, *al-Uṣūl*, str. 95.

30 'Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 25. – Nomadski Arapi su ponekad posjećivali i urbana mjesta, odnosno gradove Basru i Kufu, i tada bi gramatičari od njih registrirali jezički materijal. Tako se navodi da je al-Kisā'i tokom jedne svoje posjete Basri pitao al-Ḥalīla, nakon što se uvjerio u njegovo veliko poznavanje jezičkog materijala, gdje ga je sakupio. Pošto mu je odgovorio da je to učinio među Arapima pustinja Hidžaza, Tihame i Nedžda, al-Kisā'i je, navodno, nedugo poslije toga otišao u ista mjesta i u registriranju jezičkog materijala koji nije mogao zapamtiti potrošio petnaest boca tinte (M. A. Naḥla. *Uṣūl an-naḥw al-'arabī*, str. 57).

31 'Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 29; M. A. Naḥla. *Uṣūl an-naḥw al-'arabī*, str. 59.

32 'Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 38-40; M. A. Naḥla. *Uṣūl an-naḥw al-'arabī*, str. 47-48; Muḥammad al-Muḥṭār Walad Abbāh, *Tārīḥ an-naḥw al-'arabī fi al-Mašriq wa al-Maġrib al-'arabī* (History of arabic grammar - Histoire de la grammaire arabe), ISESCO, 1417/1996, str. 29-30.

Kritička analiza izvora jezičkog materijala odnosila se, uglavnom, na utvrđivanje kriterija za odabir plemena od kojih se mogao sakupljati jezički materijal. Prema ovim kriterijima jezički materijal se mogao sakupljati samo od onih plemena koja se ne graniče s nearapskim plemenima i ne dolaze na bilo kakav način u kontakt s njima, kao što su, npr., trgovački poslovi i slično.³³

Drugi je kriterij bio povjerljivost prenosilaca jezičkog materijala od čega je značajno zavisila autentičnost ponuđenog materijala. Zbog toga su gramatičari bili izuzetno rigorozni u utvrđivanju njihove pouzdanosti. Procedura utvrđivanja pouzdanosti prenosilaca vršila se na način sličan postupku prenošenja hadisa. Čak se koristila ista i terminologija.

U cilju dobijanja vjerodostojnog jezičkog materijala gramatičari su podvrgavali kritici i sam jezički materijal. Kritički pristup jezičkom materijalu pretpostavljao je preispitivanje postupka njegovog prenošenja i utvrđivanje njegove autentičnosti metodom kontrastiranja i kompariranja. Tako se prema ovome principu jezički materijal dijeli na dvije vrste: *mutawātir* i *āḥād*. Prvu vrstu predstavlja jezički materijal tradiran većim brojem prenosilaca u koji spadaju jezik Kur'ana, većim brojem prenosilaca tradirani hadisi i govor Arapa čija se autentičnost zbog toga ne može dovesti u sumnju. Ova vrsta jezičkog materijala smatra se nepobitnim dokazom koji se može koristiti u naučne svrhe. Drugu vrstu čini jezički materijal tradiran od strane jednog prenosioaca. Ova vrsta jezičkog materijala mogla se koristiti samo kao mišljenje u vezi s određenom jezičkom pojavom.³⁴

U cilju utvrđivanja autentičnosti jezičkog materijala pristupalo se valorizaciji i jezičkih pojava koje se manifestiraju u takvome materijalu. U tom pogledu ispitivana je kontinuiranost manifestiranja takve pojave, čime

33 Kao izuzetak od ovih kriterija navodi se pleme Kurejš, koje je nastanjivalo Meku koja je ujedno bila i poznat trgovački centar. Stanovnici ovoga grada su zbog toga bili u mogućnosti da dođu u kontakt i sa nearapskim plemenima, ali su uprkos toj činjenici sačuvali čistotu arapskog jezika ('Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 53-54). Međutim Tammām Ḥassān ne prihvata ovu tvrdnju ističući, naprotiv, da gramatičari kada su utvrđivali plemena koja su govorila čistim arapskim jezikom koji bi moga biti izvorom arapske gramatike nisu prihvatili jezik plemena Kurejš (Tammām Ḥassān, *al-Uṣūl*, str. 76).

34 'Abdurrahmān Ġalāluddīn as-Suyūṭī, *al-Muzḥir fi 'ulūm al-luġa wa anwā'ihā*, I-II, Dār al-ġīl, Bayrūt, s.a., I, str. 113-114; Al-Anbārī, *Luma' al-adilla...*, str. 83-84; 'Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 62; M. A. Naḥla. *Uṣūl an-naḥw al-'arabī*, str. 60.

se dokazivala prihvatljivost nekoga teksta kao izvora jezičkog materijala.³⁵ Međutim i rijetke jezičke pojave gramatičari su odmah nakon al-Ḥaḍramīja počeli uzimati u razmatranje, budući da su se logikom razvoja jezika vremenom mogle raširiti u jeziku tako da bi se, u slučaju njihovog odbacivanja, moralo ponovo vraćati njihovom istraživanju.³⁶

2. *Iğmā'* „konsenzus“

Konsenzus (*iğmā'*) je izvorna metoda *uṣūl al-fiqha* utemeljena na naprijed navedenom hadisu u kojemu Muhammed, a.s., ističe da se njegovi sljedbenici nikada neće složiti oko nečeg pogrešnog. Nastao pod utjecajem *uṣūl al-fiqha*, konsenzus u arapskoj gramatičkoj teoriji predstavlja jedan od načina normiranja arapskog jezika koji pretpostavlja saglasnost većine gramatičara (*iğmā' an-nuḥāt*) u vezi s određenim jezičkim pitanjem ili izvedenim gramatičkim pravilom.

Princip *iğmā'a* spominje Ibn Ğinnī kao konsenzus basranskih i kufanskih gramatičara (*iğmā' ahl al-baladayn*) u vezi s rješavanjem određenih jezičkih pojava i njihovog sankcioniranja odgovarajućim gramatičkim pravilima. Pravila utvrđena konsenzusom, kako ističe Ibn Ğinnī, ne smiju biti oprečna pravilima izvedenim iz tradiranog jezičkog materijala niti pravilima utvrđenim analogijom s pravilima izvedenim iz takvoga materijala.³⁷ Konsenzus kao način rješavanja jezičkih pitanja pretpostavlja potpunu saglasnost svih basranskih i kufanskih gramatičara a u kasnijem periodu većine gramatičara određenog vremena. Nakon postignute saglasnosti u vezi s određenim pitanjem naknadna mimoilaženja, prema većini gramatičara, nisu dopuštena. U gramatičkim djelima nalaze se mnogi pojedinačni stavovi velikog broja gramatičara koji su odbijeni pozivanjem na opću saglasnost ostalih gramatičara.³⁸

Međutim Ibn Ğinnī dopušta izvođenje i gramatičkih pravila oprečnih općoj saglasnosti gramatičara ukoliko takva pravila nisu oprečna pravilima izvedenim iz tradiranog jezičkog materijala ili pravilima utvrđenim analogijom s pravilima izvedenim iz takvoga materijala. Pravila izvedena na takav način nisu suprotna jeziku Kur'ana i jeziku hadisa i zbog toga su, prema Ibn Ğinnī, dopuštena. Rukovodeći se ovakvim stavom Ibn Ğinnī i sam izvodi

35 'Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 67.

36 Ibid., str. 68-69.

37 Ibn Ğinnī, *al-Ḥaṣā'is*, I, str. 189.

38 M. A. Naḥla. *Uṣūl an-naḥw al-'arabī*, str. 87.

pravila suprotna konsenzusu gramatičara, ali koja imaju svoje uporište u tekstu Kur'ana.³⁹

Neki gramatičari smatraju da konsenzus mora biti javno iskazan tako da prešutna saglasnost (iğmā' sukūti) predstavlja najnižu vrstu konsenzusa. Prema ovim gramatičarima, u jednome vremenu mogu postojati najviše dva mišljenja prihvaćena kao konsenzus gramatičara u vezi s određenim pitanjem s tim što se kasnije, kao i u *uṣūl al-fiqhu*, u vremenu poslije ovih gramatičara može prihvatiti i treće mišljenje.⁴⁰

Osim konsenzusa gramatičara u arapskoj lingvističkoj tradiciji spominju se još i konsenzus prenosilaca jezičkog materijala (iğmā' ar-ruwāt) i konsenzus Arapa (iğmā' al-'Arab).

Konsenzus prenosilaca znači opću saglasnost prenosilaca u vezi s jezičkim materijalom u kojemu se nalazi primjer manifestiranja određene jezičke pojave, odnosno načina upotrebe jezika koji može poslužiti kao dokaz (ḥuġġa) za izvođenje odgovarajućega gramatičkog pravila. U klasičnim gramatičkim djelima često se navode slučajevi saglasnosti prenosilaca jezičkog materijala u vezi s manifestiranjem određene jezičke pojave u takvome materijalu.⁴¹

Konsenzus Arapa znači opću saglasnost Arapa u vezi s određenom jezičkom pojavom čiji način manifestiranja može poslužiti kao dokaz za utvrđivanje gramatičkog pravila kojim se sankcionira takva pojava. Konsenzus Arapa posebno naglašava as-Suyūṭi ističući prešutnu saglasnost (iğmā' sukūti) kao vrstu ovoga konsenzusa kojim se prešutno prihvata manifestiranje određene jezičke pojave.⁴²

3. *Qiyās* „analogija“

Ključni momenat u izučavanju arapskog jezika i uspostavljanju arapske gramatike bio je uvođenje analogije kao naučne metode u normiranju arapskog jezika. Arapska tradicija spominje al-Ḥaḍramīja kao prvoga gramatičara koji se u izučavanju jezika na eksplicitan način služio ovom metodom. Analogijom su se, međutim, prije al-Ḥaḍramīja služili prenosioци hadisa i historičari, samo što niko od njih do al-Ḥaḍramīja nije dovoljno razumi-

39 Ibn Ğinnī, *al-Ḥaṣā'is*, I, str. 189-192; M. A. Naḥla. *Usūl an-naḥw al-'arabī*, str. 88.

40 As-Suyūṭi, *al-Iqtirāḥ...*, str. 201-202; M. Faġġāl, *al-Iṣbāḥ fi šarḥ al-Iqtirāḥ*, str. 171-172; M. A. Naḥla. *Usūl an-naḥw al-'arabī*, str. 90.

41 Ibid., str. 79-80.

42 As-Suyūṭi, *al-Iqtirāḥ...*, str. 193; M. Faġġāl, *al-Iṣbāḥ fi šarḥ al-Iqtirāḥ*, str. 164-165; M. A. Naḥla. *Usūl an-naḥw al-'arabī*, str. 80-81.

jevalo prirodu njenoga fenomena. Tek pojavom al-Ḥaḍramīja analogija je definirana u značenju u kojemu će biti primjenjivana u gramatičkim studijama prvog perioda razvoja arapske gramatike. Utjecaj analogije najočitije je izražen u vanjskim promjenama riječi koje se manifestiraju kroz njihovu sufiksalsnu fleksiju (i'rāb).⁴³

Naime, gramatičari su na samome početku rada na arapskoj gramatici u jeziku uočili i identificirali određene analoške oblike kontinuirano podržavane u jezičkoj praksi, bilo u načinu tvorbe riječi ili njihovoj fleksiji a da još u potpunosti i nisu razumijevali pojam analogije. To je, međutim, prvi shvatio al-Ḥaḍramī i definirao je kao postupak koji podrazumijeva utvrđivanje kao standardnih formi samo onih jezičkih pojava koje se tiču tvorbe riječi i njihove fleksije koje se kontinuirano manifestiraju u jezičkoj praksi. Samo su se takve pojave smatrale analoškim, dok su one koje odstupaju od ovako utvrđenog oblika identificirane kao anomalije (šudūd). Analoški oblici su prihvaćeni kao standardizirane forme izražavanja i sankcionirani odgovarajućim gramatičkim pravilima koja se ni u kojem slučaju nisu mogla kršiti.⁴⁴ Oko pitanja eventualnog normiranja ili odbacivanja anomalnih pojava kao negramatičkih, među arapskim gramatičarima je došlo do sporenja. Na tome sporenju su, uglavnom, i nastale basranska i kufanska gramatička škola.

Basranci su, zahvaljujući većem broju okolnosti, jezik tretirali kao savršen prirodni sistem koji se ne smije degradirati prihvatanjem anomalnih jezičkih pojava. Zbog toga su analoškim smatrali samo one pojave koje se kontinuirano manifestiraju u jeziku. Jedino se takve pojave, prema njima, mogu smatrati pravilnim, i, prema tome, gramatičkim, dok se anomalne pojave smatraju nepravilnim, te, prema tome, i negramatičkim koje se zbog toga moraju korigirati prema utvrđenim analoškim pojavama.

I kufanski gramatičari prihvataju analogiju kao naučnu metodu u normiranju arapskog jezika, ali u dosta slobodnijem značenju. Oni analoškim, odnosno gramatičkim pojavama tretiraju i anomalno izvedene oblike riječi i njihovu fleksiju. Tako se navodi da je upravo al-Kisā'ī sankcionirao standardnim i takve jezičke pojave. Da li su kufanski gramatičari ovakvim pristupom anomalnim jezičkim pojavama u analogiji vidjeli jezičku kreativnost, teško je ustvrditi, isto kao i tretiranje učenja basranskih gramatičara kao odsustvo stvaralačkog principa i način konzerviranja jezika.⁴⁵

43 'Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 12.

44 M. A. Naḥla. *Uṣūl an-naḥw al-'arabī*, str. 103.

45 Ovakav stav kufanskih gramatičara neki orijentalisti smatraju posebno značajnim ili čak hvale vrijednim. Kufanci su, prema njima, shvatajući jezik na takav način bili svje-

Međutim analogija se u vrijeme al-Ĥalīla i njegovog učenika Sībawayha počela intenzivnije razvijati, napuštajući princip kontinuiranog manifestiranja konkretnih jezičkih pojava, uključujući u analoško tretiranje i hipotetičke jezičke pojave koje moraju biti analogne ostvarenim jezičkim pojavama. Tako se, prema ovakvome tretiranju analogije, manifestiranje sufiksalne fleksije određene imenice, zavisno od njene pretpostavljene pozicije u rečenici, može manifestirati na više načina, kao u primjeru vokativa: يَا زَيْدُ الطَّوِيلُ (الطَّوِيلُ). *O visoki Zejde!* Atribut kao apozitiv imenice u vokativu u ovome slučaju može biti u nominativu slažući se s imenicom na koju se odnosi prema izgovoru, a može biti i u akuzativu slažući se s istom imenicom prema položaju u rečenici. Ovakvo tumačenje jezičkih pojava nastalo je pod izravnim utjecajem hanefijskog fikha a nalazi se na više mjesta i u Sībawayhovoj gramatici *al-Kitāb*. Analogiju u ovome značenju, osim Sībawayha slijedili su i drugi gramatičari basranske škole. S obzirom na to da se ovakva analogija oslanja uglavnom na indukcijsku metodu u izvođenju gramatičkih pravila, ova se analogija označava i kao indukcijska (qiyās istiqrāʿi).⁴⁶

Ovakvo tretiranje analogije u gramatičkim izučavanjima arapskog jezika trajalo je sve do sredine trećeg hidžretskog stoljeća (sredina devetog stoljeća po Isa a.s.) kada počinje period prelaska indukcijske analogije u formalni postupak izvođenja gramatičkih pravila i traje do početka četvrtog hidžretskog stoljeća (početak desetog stoljeća po Isau, a.s.) kada se kao nova

sni vrijednosti svakodnevnog govornog jezika, dijalekata i tekstova napisanih nestandardnim jezikom, čime su sačuvali dio svakodnevnog govornog jezika koji su basranci namjerno zanemarivali. Kufanski gramatičari su, prema ovakvim mišljenjima, bez obzira što su u ocjenama nekih dijalekatskih osobenosti pretjerivali, imali ispravniji i prihvatljiviji pogled na cilj gramatičkih izučavanja koja u procesu konstituiranja arapske gramatike trebaju ravnopravno uključiti govornu i pisanu formu jezika. Prema ovome mišljenju, basranski gramatičari su svojim racionalno-analoškim modelom arapski jezik ukalupili i tako mu presudili. G. Weil, *Die gramatischen Schulen von Kufa und Basra*, Leiden, 1913, S. 41F, prema: M. A. Naḥla. *Usūl an-naḥw al-ʿarabī*, str. 109-110. Međutim Tammām Ḥassān u primjeni praktične analogije basranskih gramatičara vidi moć jezičke produkcije. Ona, prema njemu, pruža mogućnost proizvodnje neograničenog broja rečenica, stručnih termina i civilizacijskih izraza. (Tammām Ḥassān, *al-Uṣūl*, str. 166-167).

46 M. A. Naḥla. *Usūl an-naḥw al-ʿarabī*, str. 105; Šawqī Ḍayf, *al-Madāris an-naḥwiyya*, Dār al-maʿārif, al-Qāhira, 1992, str. 45; Al-Ḥulwānī, *al-Mufaṣṣal fi tāriḥ an-naḥw al-ʿarabī*, I, str. 296-298. - Poznato je da je al-Ḥalīl bio savremenik imama Abū Ḥanīfe i da je služeći se njegovim učenjem u fikhu podupirao svoje stavove u gramatici, dok je Sībawayh bio savremenik imama Abū Yūsufa i Muḥammeda b. al-Ḥasana.

metoda izvođenja gramatičkih pravila u potpunosti formira.⁴⁷ Budući da u ovo vrijeme prestaje sakupljanje i registriranje jezičkog materijala, ovaj period predstavlja i vrijeme kraja upotrebe analogije u značenju istraživanja kontinuiranog manifestiranja jezičkih pojava i indukcijskom metodom izvođenja gramatičkih pravila. S obzirom na nedostajanje novog jezičkog materijala, odnosno njegovo reduciranje na isključivo tradiranu jezičku praksu,⁴⁸ analogija u narednom periodu dobija savim novo značenje i predstavlja novi postupak u izučavanju arapskog jezika i konstituiranju arapske gramatike. Analogija sada, kao i u *uṣūl al-fiqhu*, predstavlja formalnu operaciju uvođenja u međusobni odnos dviju jezičkih pojava, bilo da su obje iz jezičke prakse ili jedna hipotetična a druga realizirana u jezičkoj praksi ili dva gramatička pravila na temelju njihove međusobne sličnosti ili zajedničkog uzroka njihovog manifestiranja.⁴⁹ Kao rezultat takvoga postupka jezička pojava koja se upoređuje sankcionira se pravilom pojave s kojom se upoređuje. Pojava koja se upoređuje definira se kao pojedinačno (*far'*) a pojava sa kojom se upoređuje kao osnovno (*aṣl*). Analogija sada, kao metodološki postupak, označava formalnu operaciju upoređivanja pojedinačnog s općim i mnogo je bliža svom leksičkom značenju upoređivanja i sravnjivanja jedne stvari s drugom stvari.

Da bi došlo do uvođenja u analoški postupak dviju jezičkih pojava, neophodno je utvrditi da između njih postoji određena veza (*ḡāmi'*) na temelju koje bi se ove dvije jezičke pojave mogle dovesti u međusobni odnos i uvesti u analoški proces izjednačavanja. Ova veza može biti izražena u postojanju zajedničkog uzroka (*'illa*) njihovog manifestiranja ili postojanje određenog stepena sličnosti (*ṣabah*) između njih. Neki gramatičari smatraju da se između dvije jezičke pojave među kojima ne postoji zajednički uzrok niti sličnost, zajedničkom vezom može tretirati i kontinuiranost manifestiranja takve jezičke pojave u praksi. Kontinuirano manifestiranje jezičke pojave, prema njima, dovoljan je dokaz postojanja i njihove međusobne veze, bez obzira na to što se ona ne vidi. Tako se, npr., za glagol *كَبَسَ* kaže da je sufiksally nepromjenljiv (*mabnī*) zbog kontinuirane sufiksally nepromjen-

47 'Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 81.

48 Govor Arapa (*kalām al-'Arab*) napuštaju svi gramatičari izuzev az-Zamahšarija, koji se i dalje u svojem djelu *al-Kaššāf 'an ḥaqā'iq at-tanzīl* nastavlja služiti i ovim izvodom. Ovo se najčešće objašnjava njegovim racionalističkim pogledima u pitanjima vjere, jezika kao i života, uopće. 'Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 127-128.

49 'Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 13.

ljivosti (binā') svih nepotpuno promjenljivih (ġayr mutašarrif) glagola.⁵⁰ Pitanje uzroka vremenom se razvilo do te mjere da je postalo predmetom posebnih teorijskih, često i polemičkih razmatranja.

Posljednji elemenat analoškog procesa čini pravilo (ḥukm) koje nakon provedenog analoškog postupka prelazi s osnovnoga, odnosno onoga s kojim se upoređuje, na pojedinačno, odnosno jezičku pojavu koju se upoređuje.

Analoški postupak, prema tome, čine četiri elementa: 1. pojedinačno (far'), odnosno pojava koja se upoređuje (maqīs), 2. osnovno (aṣl), odnosno pojava s kojom se upoređuje (maqīs 'alayh), 3. zajednička veza ili bilo kakva međusobna sličnost (ġāmi') između ove dvije pojave i 4. pravilo (ḥukm) koje proizlazi iz takvoga postupka.⁵¹ Tako je, npr., analoškom metodom utvrđen nominativ proagensa (nā'ib al-fā'il). Nakon što je došlo do uvođenja u analoški postupak upoređivanja proagensa s agensom (fā'il) na osnovu predikacije kao njihovog zajedničkog uzroka, pravilo nominativa agensa prešlo je i na proagens. Prema tome, osnovno (aṣl) u ovom analoškom postupku predstavlja agens, pojedinačno (far') predstavlja proagens, zajednički uzrok ('illa) predikacija a pravilo (ḥukm) nominativ. S obzirom na to da ovakva analogija predstavlja formalnu operaciju izjednačavanja dviju jezičkih pojava ona se tako i označava (*qiyās šaklī*).⁵²

U analoški postupak sada se, osim pojedinačnih jezičkih pojava, mogu uvoditi i određeni tekstovi. Analogija tekstova podrazumijeva analoško kompariranje netradiranih novostvorenih oblika (šiyāġ) ili pojedinačnih riječi (mufradāt) s tradiranim oblicima, odnosno pojedinačnim riječima. Analogija ove vrste nastala je, uglavnom, kao posljedica općeg društvenog razvoja koji zahtijeva slobodniju upotrebu jezičkog fonda radi obogaćivanja jezika i udovoljenja komunikacijskim potrebama društva.

Budući da analogija jezičkih pojava sada predstavlja analoški postupak kompariranja određenih jezičkih pojava s pojavama za koje postoje utvrđena gramatička pravila radi njihovoga gramatičkog sankcioniranja, ova se vrsta analogije često naziva i "analogijom pravila" (qiyās al-aḥkām). U ovakav analoški postupak mogu ući i dvije jezičke pojave, obje sa definiranim gramatičkim pravilima. Cilj ovakvoga postupka može biti utvrđivanje

50 Tammām Ḥassān, *al-Uṣūl*, str. 168.

51 Neki islamski pravni teoretičari *ḥukm* ne smatraju dijelom analoškog procesa nego njegovom posljedicom (M. A. Naḥla. *Uṣūl an-naḥw al-'arabi*, str. 100 i 134).

52 'Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 74; Tammām Ḥassān, *al-Uṣūl*, str. 168.

zajedničkih osobina navedenih pravila, njihovo potvrđivanje ili istraživanje njihovog porijekla. Analoški se mogu komparirati i jezičke pojave koje se nekontinuirano manifestiraju u jezičkoj praksi - obično karakteristične za neki dijalekt - s jezičkim pojavama koje se kontinuirano susreću u jezičkoj praksi, najčešće radi istraživanja zakonitosti njihovoga manifestiranja prema normiranoj jezičkoj pojavi.

Najzaslužniji za ovakvu promjenu analogije i dostizanje njene potpune zrelosti kao metodološkog postupka u procesu normiranja jezičkih pojava bili su al-Anbārī i as-Suyūṭī. Oni su oslanjajući se najviše na Ibn Ğinnījevo djelo *al-Ḥaṣā'is* analogiju u ovom smislu definirali kao metodu, označili osnovne elemente njenoga postupka i utvrdili vrste takve analogije.⁵³

4. *Istiṣḥāb al-ḥāl* „pretpostavljanje kontinuiteta“

Kada se u procesu lingvističkih istraživanja i izvođenja gramatičkih pravila za neku jezičku pojavu nisu mogli pronaći sankcionirani dokazi na osnovu kojih bi se takva pojava u analoškom postupku mogla normirati, gramatičari su u procesu normiranja takvih pojava dopuštali oslanjanje na opća izvorna gramatička pravila (qāwā'id ašliyya) kao novi postupak izvođenja gramatičkih pravila. Ovaj se postupak, isto kao i u *uṣūl al-fiqḥu*, označava kao *istiṣḥāb al-ḥāl*, koji je među islamskim pravnicima bio sporan, što se odrazilo i na njegov status kod nekih gramatičara. Tako se korištenje ove metode u jezičkim istraživanjima veže za prestanak registriranja jezičkog materijala i uvodenje formalne analogije u sankcioniranju jezičkih pojava.

Istiṣḥāb al-ḥāl se u *uṣūl al-fiqḥu* najčešće definira kao „pretpostavljanje kontinuiteta“ postojećeg stanja, odnosno nastavljanje važenja postojećeg pravila. U gramatici arapskog jezika *istiṣḥāb al-ḥāl* predstavlja metodu izvođenja gramatičkih pravila na način da se određena jezička pitanja reguliraju prema njihovim izvornim gramatičkim pravilima ukoliko ne postoje dokazi za njihovo drugačije tretiranje. Tako se, npr., imenice, prema ovome principu, imaju tretirati sufiksarno promjenljivim, osim u slučajevima kada postoje dokazi koji zahtijevaju njihovu nepromjenljivost (binā'), zato što je sufiksarna promjenljivost (i'rāb) njihovo izvorno pravilo, dok se glagoli, sukladno svom izvornom pravilu, moraju tretirati sufiksarno nepromjenljivim, osim u slučaju kada postoje dokazi koji zahtijevaju njihovu promjenljivost.⁵⁴

53 'Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 74; M. A. Naḥla, *Uṣūl an-naḥw al-'arabī*, str. 111; Muḥammad al-Muḥtār Walad Abbāh, *Tārīḥ an-naḥw al-'arabī*, str. 34.

54 Al-Anbārī, *Luma' al-adilla...*, str. 141; 'Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 125; M. A. Naḥla, *Uṣūl an-naḥw al-'arabī*, str. 141-144.

Dokazi koji zahtijevaju sufiksalsnu nepromjenljivost imenica mogu biti njihova sličnost partikulama (šibh al-ḥarf) ili izražavanje značenja partikula (ma'nā al-ḥarf), dok je dokaz sufiksalne promjenljivosti glagola njihova sličnost imenicama (muḍār'a al-ism). Tako je, npr., odnosna zamjenica الَّذِي, kao imenska vrsta riječi, sufiksalsno nepromjenljiva zato što je slična partikulama a imenska riječ upitnog značenja كَيْفَ zato što izražava značenje partikule, dok su glagoli يَذْهَبُ i يَكْتُبُ sufiksalsno promjenljivi zato što su slični imenicama. S obzirom na to da odstupanje od sufiksalne promjenljivosti imenica i nepromjenljivosti glagola kao njihovih izvornih gramatičkih pravila predstavlja izuzetke, pravila prema kojima se ovi izuzeci reguliraju označavaju se kao sekundarna gramatička pravila (qāwā'id far'iyya).⁵⁵

Tako se na imenice koje posjeduju moć sufiksalne fleksije (*mutamakkin*) primjenjuje njihovo izvorno pravilo sufiksalne promjenljivosti, dok se sufiksalsna nepromjenljivost primjenjuje samo na imenice koje su slične partikulama i one koje izražavaju značenje partikula. Zbog toga se na imenice koje nisu slične partikulama i ne izriču značenje partikula, ukoliko ne postoje drugi dokazi, metodom *istiṣḥāba*, primjenjuje sufiksalsna promjenljivost kao izvorno pravilo imenica. Na isti način se i na glagole, ukoliko nisu slični imenicama, primjenjuje sufiksalsna nepromjenljivost kao njihovo izvorno pravilo. Tako se metodom *istiṣḥāba* za glagole u imperativu, s obzirom na to da nisu slični imenicama, utvrđuje sufiksalsna nepromjenljivost zato što je to izvorno pravilo glagola.⁵⁶

Međutim ukoliko postoji dokaz (dalīl) nepromjenljivosti neke imenice ili promjenljivosti glagola, *istiṣḥāb al-ḥāl* se ne primjenjuje zato što ova metoda predstavlja najslabiji način dokazivanja i ne može imati prioritet nad drugim dokazima. Tako se metodom *istiṣḥāba* ne može tvrditi da je sufiksalsno promjenljiva imenica za čiju sufiksalsnu nepromjenljivost postoji dokaz u vidu njene sličnosti partikulama ili izražavanja značenja partikule. Na isti način ne može se ni za određeni glagol tvrditi da je sufiksalsno nepromjenljiv ukoliko postoji dokaz njegove promjenljivosti u vidu sličnosti imenicama.⁵⁷

55 Al-Anbārī, *Luma' al-adilla...*, str. 141; 'Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 125; Tammām Ḥassān, *al-Uṣūl*, str. 114-115; M. A. Naḥla. *Uṣūl an-naḥw al-'arabī*, str. 143.

56 Al-Anbārī, *Luma' al-adilla...*, str. 142; 'Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 125; M. A. Naḥla. *Uṣūl an-naḥw al-'arabī*, str. 143.

57 Al-Anbārī, *Luma' al-adilla...*, str. 142; M. A. Naḥla. *Uṣūl an-naḥw al-'arabī*, str. 143-144.

Gramatičari su se često u slučajevima kada nisu imali drugih dokaza oslanjanjali na izvorna pravila i prema njima normirali mnoge jezičke pojave. Ovom su se metodom posebno služili basranski gramatičari pobijajući neke stavove kufanskih kolega. Tako basranski gramatičari tvrde da je regens (‘āmil) direktnog objekta glagol a ne agens (fā‘il), kako tvrde kufanski gramatičari, zato što glagol posjeduje rekciju (‘amal) a ne agens. Agens, prema basranskim gramatičarima, nema rekciju zato što je imenica, jer imenice, prema izvornom pravilu, nemaju rekciju. Zbog toga i agens, prema basrancima, zadržavajući svoju imensku prirodu ne pokazuje rekciju.⁵⁸

U vezi s prihvatljivošću metode *istiṣhāb al-ḥāl* u normiranju arapskog jezika među gramatičarima, isto kao i islamskim pravnicima, ne postoji opća saglasnost. Tako Ibn Ğinnī u osnovne načine normiranja arapske gramatike ne ubraja *istiṣhāb al-ḥāl*, dok ga al-Anbārī i as-Suyūṭī prihvataju s tim što al-Anbārī *istiṣhāb al-ḥāl* smatra najslabijim načinom izvođenja gramatičkih pravila koji se, prema njemu, može koristiti samo u nedostatku drugih dokaza.⁵⁹

5. *Istiḥsān* „pravni prioritet“

Promjene nastale prestankom registriranja jezičkog materijala dovele su do uvođenja i drugih, tzv. sporednih postupaka u procesu normiranja jezičkih pojava. Tako neki gramatičari prihvataju *istiḥsān* kao način izvođenja gramatičkih pravila, preuzet iz *uṣūl al-fiqha*, koji pretpostavlja oslanjanje uglavnom na ličnu intuiciju i interpretaciju gramatičara bez navođenja dokaza. Među gramatičarima, kao i islamskim pravnicima, postoji više definicija ove metode. *Istiḥsān* se često definira kao napuštanje analogije a prihvatanje onoga što se smatra povoljnijim, lakšim ili boljim. Tako se, npr., riječ مَشْرُقٌ više koristi od analoškog oblika مَشْرَقٌ zato što se smatra boljom varijantom, iako su obje ispravne. Ovaj se postupak, inače, dopušta samo u slučaju kad se pojava koja se želi normirati ne može dovesti ni u kakav odnos s nekom drugom pojavom. U tom slučaju istraživaču se dopušta da na temelju lične naučne intuicije može sankcionirati takvu jezičku pojavu. Međutim većina gramatičara ne prihvata *istiḥsān* smatrajući da u ovom slučaju često dolazi do izražaja subjektivizam gramatičara, lišen objektivnih lingvističkih mjerila.⁶⁰

58 Ibid., str. 144.

59 Ibid., str. 142-143. ‘Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 124.

60 ‘Alī Abū al-Makārim, *Uṣūl at-tafkīr an-naḥwī*, str. 124.

Osim navedenih u arapskoj lingvističkoj tradiciji spominju se i druge sporedne metode rješavanja jezičkih pitanja i izvođenja gramatičkih pravila među kojima ima i onih koje su nastale pod utjecajem metodologije islamske pravne nauke. Međutim uporna i nekontrolirana primjena ovih postupka dovela je do izvođenja više različitih, često i protivrječnih gramatičkih pravila. Zbog toga gramatičari, po uzoru na metodologiju islamske pravne nauke, u metodologiju arapske gramatike uvode i klasifikaciju gramatičkih pravila na obavezujuća (*wāḡib*), zabranjena (*mamnū'*), dobra (*ḥasan*) i loša (*qabīh*).⁶¹ Uvidjevši istovremeno da bi izvođenje velikog broja često i suprotstavljenih gramatičkih pravila moglo ugroziti i samo konstituiranje arapske gramatike, gramatičari pod utjecajem metodologije islamskog prava, u gramatička izučavanja uvode princip pretežiranja (*tarḡīh*) određenih rješenja kako bi reducirali veliki broj donesenih gramatičkih pravila. Međutim ovaj princip postaje, opet, uzrokom pojave novih isključivosti i protivrječnosti, kako u donošenju općih sudova tako i izvođenju gramatičkih pravila.

Ključne riječi: izvori arapske gramatike, metodologija arapske gramatike, osnove arapske gramatike, osnove islamskog prava.

Summary

Influence of Islamic jurisprudence on the development of Arabic grammar

Uṣūl al fiqh or “foundation of Islamic law” had a special impact on development of theoretical basis of Arabic grammar (*uṣūl an-nḥw*) which lasted from its beginnings until encounter of Arabs with Greek philosophy and formal logic. This influence was manifested not only in the form of establishing sources of linguistic materials but also in methodology of solving linguistic phenomena. Besides, it was also manifested in the form of construction of grammatical rules.

Qur'an and *ḥadīth*, as the basic sources of Islamic legislation, as a part of linguistic practice (*samā'*) together with speech of Arab (*kalām al-'Arab*), present basic sources of linguistic material on which Arabic grammar was formed. Since language of Qur'an is speech of Allah s.w.t. language (*kalām*

61 As-Suyūṭī, *al-Iqtirāḥ*..., str. 48; M. Faḡḡāl, *al-Iṣbāḥ fi šarḥ al-Iqtirāḥ*, str. 47.

Allāh) it presents perfection of linguistic expression, the most important source of linguistic materials. However, *ḥadīth* as a speech of Messenger of Allah s.w.t. (kalām an-Nabī) did not have character of a source of linguistic material in the development of Arabic grammar as it had in Islamic jurisprudence as a source of Islamic legislation. It is a matter of dispute among grammaticalness whether the language of *ḥadīth* indeed presents speech of the prophet of Allah's s.w.t. Prophet, since *ḥadīth* were transmitted according to meaning.

Islamic jurisprudence had special influence in relation to the text as a source of linguistic material, its collection and research in establishing criteria in relation with time and place of its collection, critical attitude to its transmission, towards the text itself, the way of its use and interpretation, argumentation, and derivation of rules.

Islamic jurisprudence had a great impact to establishment of methodology of construction of grammar rules and implementation of other methods of their construction. An example of this was as was introduction of *iğmā'* as consensus of grammarians and with regards to solution of certain linguistic issue and constructive grammatical rules. Introduction of analogy (*qiyās*) as a special way and method of construction of grammatical rules occurred under direct influence of methodology of Islamic law. Procedure of introduction of some linguistic phenomena in analogical procedure and derivation of rules after comparison of two linguistic phenomena had the same procedure as in *Usūl al-fiqh*.

Other methods of construction of grammatical rule which were treated as auxiliary were also from the methodology of Islamic legal sciences. That was the case with *Istiṣḥāb al-ḥāl* and *Istiḥsān*. *Istiṣḥāb al-ḥāl* represents the establishment of grammatical rules in a way that certain linguistic issues regulate according to original grammatical rules if arguments for other treatment do not exist. *Istiḥsān* is used in cases when some linguistic phenomena cannot be put in relation with other sanctioned phenomena and in that case grammarian has a right, based on his personal scholarly intuition to sanction such phenomena without citing evidence.

Classification of some grammatical regulation into compulsory (*wāğīb*), forbidden (*mamnū'*), good (*ḥasan*) and bad (*qabīḥ*) happened under the influence of Islamic jurisprudence. Similar is with the introduction of principle of predominant (*tarğīb*) in order to reduce a numerous number of constructed grammatical rules.